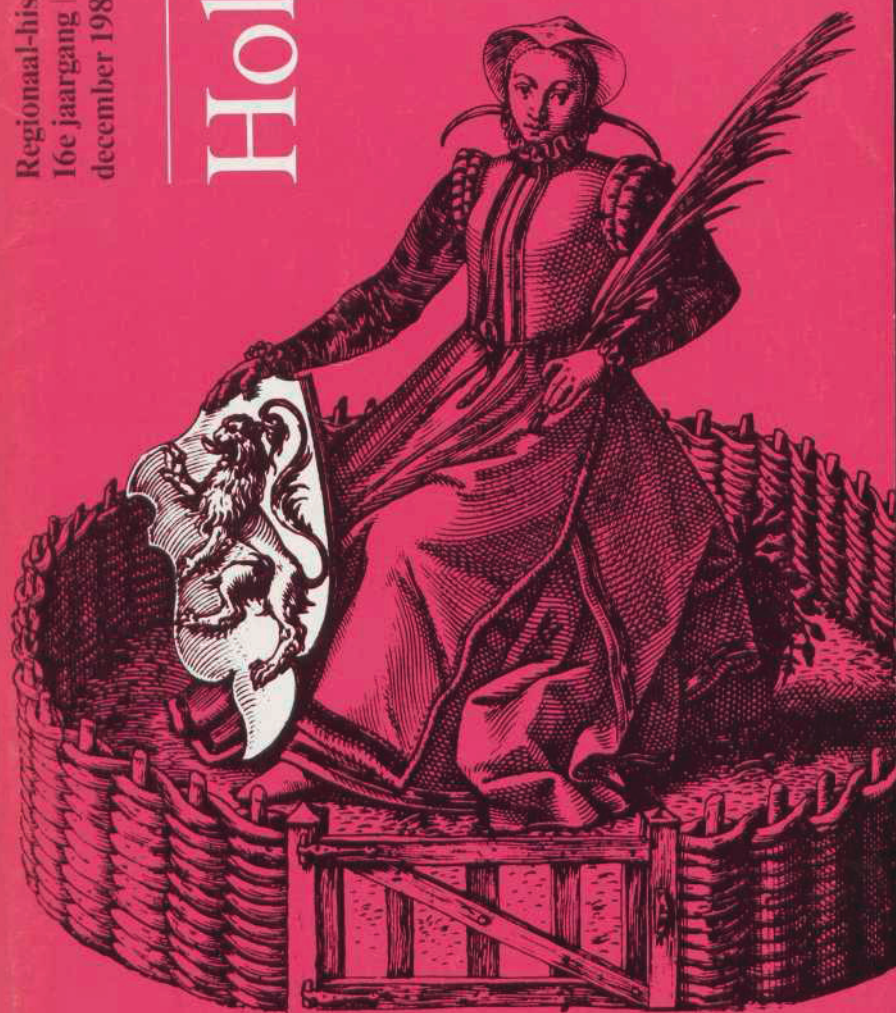
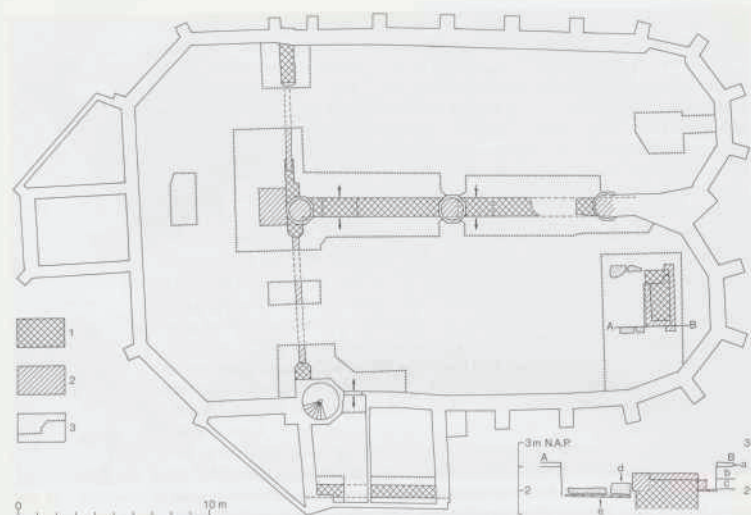

Regionaal-historisch tijdschrift
16e jaargang | nummer 6
december 1984

Holland

Afb. 11. Dordrecht: Nieuwkerk. Plattegrond met de opgravingsputten en het gevonden muurwerk. 1. opgegraven muurresten van de laat-Gothische kerk (15e eeuw); 2. veranderingen na de brand van 1568, voor zover opgegraven; 3. begrenzing der opgravingsputten; a. moderne bitumen vloeglaag; b. puin en zand (ophogingslaag); c. as en lei (brandlaag 1568); d. natuursteenbrokken; e. plavuizenvloer tot 1568. Tek. ROB.

Vermeldenswaard zijn twee rechthoekige afvalputten van gestapelde kloostermoppen uit het begin van de 14e eeuw die vrijwel uitsluitend gevuld waren met houten vaatwerk.

Een verrassing was de vondst van een pijpaarden reliëfmal (maten 60x50x50 cm.) die naast een stratigrafische betekenis ook een grote kunsthistorische waarde heeft. De vrijwel complete mal, een vorm voor het maken (uitdrukken) van reliëfs, heeft als voorstelling de 'Verkondiging aan Maria'. De compositie is indirect geïnspireerd op een zeer bekend werk van de vlaamse meester Robert Campin uit ca. 1425. De mal zelf is voorlopig in het derde kwart van de 15e eeuw gedateerd (afb. 10).

J. G. M. Kistemaker

Dordrecht: Nieuwkerk (afb. 11). Plannen tot herstel en restauratie van de Nieuwkerk in Dordrecht hebben geleid tot een kort oudheidkundig bodemonderzoek in de kerk (14 februari-4 maart 1983). In zekere zin vormde het huidige onderzoek een vervolg op onderzoeken die in 1942 op het kerkhof ten westen van de kerk hadden plaats gevonden. Bij die gelegenheid was een deel van het afgebroken driebeukige schip van de oorspronkelijk veel grotere laat-Gotische kerk blootgelegd. Tevens werd hierdoor duidelijk dat de bestaande kerk het koorgedeelte van de oorspronkelijke kerk omvatte

(plattegrond in Sarfatij 1975, 12), maar ook dat dit koorgedeelte op ingrijpend wijze was veranderd tot de huidige tweebeukige kerk. In een recente bouwhistorische studie is deze ontwikkeling nauwgezet geanalyseerd (Freling en Van Hagen 1982).

Het archeologische kerkonderzoek sloot aan bij een reeks van opgravingen die in het gebied rond de Nieuwkerk hebben plaats gevonden (Sarfatij 1979, 323-331). Het heeft zich in het kader van de restauratieplannen beperkt tot de gegevens betreffende het bestaande gebouw. De diepere ondergrond onder de kerk is daarbij onberoerd gebleven, hetgeen gezien de bouwkundige toestand van de kerk ook wel zo verstandig leek. Het onderzoek heeft aangetoond dat er van drie bouwperiodes gesproken kan worden. Ten eerste de tijd van het ontstaan van de laat-Gothische St. Nicolaaskerk tot aan 1568, het jaar waarin de kerk door brand grotendeels verloren ging. Dan de jaren tussen 1568 en 1574, die een overgangstijd vormen met een zekere mate van herstel van het verwoeste kerkgebouw. En tenslotte de tijd na 1574 toen de kerk voor de Protestantse eredienst was ingericht, hetgeen grote bouwkundige veranderingen tot gevolg had. Aangezien het onderzoek zich tot het interieur beperkt heeft, zullen de eerder genoemde buiten aangetroffen overblijfselen buiten beschouwing blijven.

De tweebeukigheid van de huidige kerk gaat terug op het diepe tweeledige koor van de uit de 15e eeuw daterende St. Nicolaaskerk. Tussen beide delen bevond zich een lange scheidingsmuur. Hierin was dicht bij de overgang naar het schip een tweetal doorgangen aangebracht. De overgang zelf werd gekenmerkt door de korte dwarsmuurtjes waarop de triombogen gerust hebben. In de oksel van koor en schip, dat is in de zuidwest hoek, voerde een spiltrap in de traptoren naar omhoog. Onmiddellijk ten oosten van de traptoren perforeerde een doorgang de koorbuitenmuur om toegang te geven tot een tegen koor en schip aangebouwde vierkante ruimte (sacristie?). In het zuidelijke koorgedeelte bevond zich een altaarfundering van zwaar en diepgaand metselwerk; in het noordelijk koorgedeelte is niets van dien aard aangetroffen. Tot de zeer weinige mobiele vondsten uit deze periode behoort een votiefsteentje op naam van Herman Haec, priester, vermoedelijk gestorven in 1527.

Een rampzalige brand in 1568 heeft het kerkgebouw voor een groot deel in de as gelegd. Slechts het tweeledige koor bleef behouden. In de triombogen werd een nooddichting geplaatst, waarvan de bakstenen fundering nog gedeeltelijk aanwezig bleek. Het herstel na de brand werd aangegrepen om de kerkvloer 80 cm. op te hogen. Daartoe had men overvloedig puin van de vernielde kerkdelen ter beschikking. Het benedendeel van de traptoren bijvoorbeeld werd volgestort met de verbrande leien van het ingestorte dak. Op de plaats van het oude altaar werd vanaf de nieuwe vloerhoogte een nieuw altaar opgetrokken; de fundering van drie muurtjes in een U vorm (opening naar het oosten) was nog aanwezig. Het geruïneerde schip werd voorlopig buiten de herstellende (nood)kerk gehouden.

In 1574 werd deze kerk tot Protestants bedehuis ingericht. In de jaren daarna volgde een ingrijpende verbouwing, die tevens een uitbreiding inhield. De meest essentiële verandering bestond uit het opgeven van de oost-west verlopende lengteas en de vorming van een meer centrumgericht kerkgebouw. Daartoe werd de scheidingsmuur tussen de oude koordeelen grotendeels verwijderd en vervangen door twee vrijstaande kolommen. De westelijke kolom kwam te staan op de oude overgang van koor naar schip en werd aan de westzijde opgevangen door een brede ondergronds gemetselde steunbeer. De buiten gelegen resten van het schip werden voorgeoed opgegeven. In plaats daarvan verscheen aan de westzijde een veelhoekig gesloten uitbreiding, die het nieuwe gecentraliseerde kerkgebouw op logische wijze afslot. Tenslotte werd de oude sacristie bij gelijkblijvende breedte iets verder naar het zuiden uitgelegd en tot consistorie ingericht. Ingrijpende bouwkundige veranderingen zijn sindsdien, ondanks tal van verbouwingen in de eeuwen die volgden, niet opgetreden.

Uitvoering vanwege de ROB: M. J. A. de Haan en H. Sarfatij.
ROB, Amersfoort

H. Sarfatij

Afb. 12. Dordrecht: Voorstraat, Minderbroedersklooster, Fase I: de diepgelegen zuidoostelijke buitenmuur van de kerk (1) met aansluitend een rij palen van en kistbegraafingen in de kloostergang (2) langs de open ruimte van de kloosterhof (3). Alle andere muurwerk is jonger en behoort niet tot het klooster. Foto ROB.

Afb. 13. Dordrecht: Voorstraat, Minderbroedersklooster, Fase II: onder recent muurwerk de zuidoostelijke muur van kerk II gefundeerd op kortelingen (1), waarlangs de kloostergang II (2). De bakstenen arcade van de kloostergang was gefundeerd op stukken scheepshuid en omzoomde de bijbehorende kloosterhof (3). Foto ROB.

Abt. 14. Dordrecht: Voorstraat, Minderbroedersklooster, Fase III; een blik in noordoostelijke richting over het koor van kerk III met zijn rechte sluitingsmuren (1), betegelde vloer en altaarfundering (2); op de achtergrond kloostergang en -hof uit deze fase (3). De olietank op de voorgrond behoorde bij de afgebrande winkel. Foto ROB.

Dordrecht: Ruigten bezuiden den Peereboom In de ten zuiden van de beneden Merwede gelegen polder Ruigten bezuiden den Peereboom werden door C. van der Esch onder een kleilaag muurwerk en bakstenen aangetroffen. Dit gebied maakte vroeger deel uit van de Biesbos. De vindplaats ligt in de in 1421 verloren gegane Grote Waard, zodat de vondsten ouder dan dat jaar moeten zijn. Mogelijk gaat het om de kerk of een ander gebouw van het verdwenen dorp Houweningen.

Dordrecht: Voorstraat (Minderbroedersklooster, afb. 12-15). In februari 1982 brandde een grote meubelzaak, die zich uitstrekte van de Voorstraat tot de Visserstraat, in het hartje van de stad, tot de grond toe af. Op dit terrein en de naaste omgeving had van kort vóór 1248 tot de opheffing in 1572 het Franciscaner of Minderbroedersklooster gestaan (Henderikx 1977, passim, spec. p. 97-100). Over de precieze ligging en de verschijningsvorm van dit klooster was evenwel nauwelijks iets bekend. In samenhang met de plannen het terrein opnieuw te bebouwen startte de ROB in juni 1982 een opgraving (Holland 15, 1983, bl. 278), die eind 1983 nog niet afgesloten was. Niettemin is het zinvol thans een voorlopig bericht van de resultaten te geven, dat als tussenbalans kan worden opgevat.

Het blijkt dat het kloostercomplex zich ontwikkeld heeft in drie hoofdbouwfases, die zich onder meer onderscheiden door een volledige eigen lay-out. De gebouwen hebben zich daarbij steeds verder verwijderd van de Voorstraat, een van de twee oude hoofdstraten op beide oevers van de Oude of Voorstraathaven waarlangs Dordrecht is ontstaan. Het huidige onderzoek en ook eerdere opgravingen in de stad (bijv. Holland 15, 1983, 272-274) hebben aangetoond dat dit ontstaan teruggaat tot de late 12e eeuw. De vorm die de vroegere nederzetting aannam was die van een streekdorp met rijen van individuele huisterpen aan weerszijden van het binnenwater. Deze nederzettingenvorm, kenmerkend voor de veenontginningsgebieden waarin Dordrecht centraal lag, heeft zich tot in de huidige tijd gehandhaafd bijvoorbeeld in de traditionele vorm van verschillende dorpen in de nabije Alblasserwaard. In de loop van de 13e eeuw vond in Dordrecht de verandering plaats van veenontginningsdorp naar zich ontwikkelende stad. Dit had mede gevolgen voor de ruimtelijke structuur. Zo werden de tussenruimten tussen de huisterpen opgevuld en de aansluitende terreinen erachter opgehoogd en voor bewoning geschikt gemaakt. Deze 'trek naar achteren' zette zich in de 14e en 15e eeuw voort en ging op sommige plaatsen zelfs door tot in de 16e eeuw. De ontwikkeling van het Minderbroedersklooster sluit hier ten nauwste bij aan. De vestiging van het Minderbroedersklooster (fase I, kort vóór 1248) vond plaats op een voor dat doel opgevlude depressie tussen twee huisterpen langs de Voorstraat. Een bakstenen zaalkerk werd opgebouwd dicht langs de straat met aansluitend naar achteren, dat is naar het zuidoosten, een houten kloostergang rond een hof. In de gangen vonden begravingen plaats zowel in als zonder houten kist. Van dit zeer diep gelegen complex, overblijfselen op gemiddeld 3 m onder het maaiveld, kon maar een klein deel ontgraven worden. Zo kon de breedte van de kerk wel (9 m), de lengte echter niet bepaald worden. De muren van kloostermop waren opgetrokken in Vlaams verband, een metselverband dat ten onzent na de late 13e eeuw niet meer toegepast werd. Van eventuele andere bouwwerken uit deze vroege kloosterfase is niets aangetroffen. Een halve eeuw na de vestiging is dit klooster gesloopt. Het werd een vijftiental meters naar het zuidoosten in een nieuw concept herbouwd (fase II, omstreeks 1300). De sloopsteen van de oude kerk diende tot bouw materiaal voor een nieuwe kerk die eveneens evenwijdig aan de Voorstraat, maar nu op enige afstand, verrees. Op het terrein van de oude kerk werd een begraafplaats aangelegd, waar overwegend in houten kisten begraven werd. Ook de nieuwe kerk lijkt een zaalkerk geweest te zijn, nauwelijks breder (ruim 10 m) dan de oude. Wederom kon wegens de bestaande bebouwing de lengte niet bepaald worden. Wel werd aan de noord-oostzijde de rechte sluiting van het koor met de altaarstipes vastgelegd. Ten zuidoosten van dit koor bevond zich een nieuwe kloostergang die een ruime kloosterhof omsloot. De kloostergang was aanvankelijk in hout uitgevoerd; nadien werd hij breder en voornamer in moppen opgetrokken. Achter de hof, dat is nog verder naar het zuidoosten, lag het hoofdgebouw waarin refter (eetzaal) en misschien ook dormter (slaapzaal) waren ondergebracht. Van dit gebouw werden in 1983 de eerste aanwijzingen gevonden; het zal bij de campagne van 1984 in detail onderzocht worden.

Ook het zojuist geschetste kloostercomplex heeft maar betrekkelijk kort bestaan. Het is

op zijn beurt vervangen door een geheel nieuw concept (fase III, omstreeks 1375). Het meest opmerkelijke hieraan was de verandering in orientatie van de kerk. Lagen de beide voorgaande kerken evenwijdig met de Voorstraat, de nieuwe kerk was haaks daarop gesitueerd. Zij besloeg het meest zuidwestelijke deel van het kloosterterrein en moet daarbij de oude kerkplaatsen ten dele overkruist hebben. Geheel zeker is dit laatste niet, aangezien het grootste deel van de nieuwe kerk schuil gaat onder nog bestaande bebouwing. De ligging kon echter worden afgeleid uit het koorgedeelte dat op het open terrein is vrijgelegd. Ook dit koor bleek rechtgesloten te zijn. Met krap 11 m was het weer iets breder dan zijn directe voorganger. Over de lengte van het totale kerkgebouw, alsmede over een eventuele meerbeukigheid valt in dit stadium van het onderzoek nog niet veel te zeggen. Maximaal, dat is tot aan de rooiflijn van de Voorstraat, zou de kerk lengte 63 m bedragen hebben. Maar het is ook mogelijk dat zich tussen straat en kerkfront een vrij voorterrein bevonden heeft. In het uiterste koorgedeelte werd de in drie terrassen opgehoogde kerkvloer teruggevonden, over respectabele oppervlakten nog voorzien van de oorspronkelijke tegelverharding: kleine plavuizen van roodbruine, gele en donkergroene kleur gelegd in een variatie van geometrische patronen. Op het hoogste bordes werden de twee parallelle funderingsmuurtjes voor het hoogaltaar aangetroffen.

De inrichting van het overige kloosterterrein werd in fase II eveneens ingrijpend gewijzigd. Ten noordoosten van de kerk werd een nieuwe, vergrote kloosterhof over de oude aangelegd omgeven door een ruime kloostergang. De vergrote hof met gang overdekte niet alleen de eerdere hof uit fase II, maar tevens een strook van de bij deze fase behorende kerkplaats en het gehele oude hoofdgebouw. Langs de zuidoost arm van de kloostergang kwam een nieuw, ook weer vergroot hoofdgebouw te liggen. Het overblijvende, onbebouwde deel van de kerkplaats werd bij de begraafplaats langs de Voorstraat gevoegd, zodat nu de overblijfselen van de kerken uit de fasen I zowel als II door begravingen overdekt werden. Dit uitgebreide kerkhof grensde aan de kloostergang, waarin nu ook weer geregeld begraven werd.

In de wijze van ter aarde bestellen traden in deze fase twee opmerkelijke veranderingen op. Ten eerste volgde de begraafrichting de nieuwe orientatie van de kerk, dat wil zeggen bijzetting met het hoofd in het noordwesten (een tiental omgekeerd met het hoofd in het zuidoosten, hetgeen evenwel niet onmiddellijk op priestergraven hoeft te wijzen). Ten tweede verscheen nu naast de overwegend voorkomende kistbegravingen ook een aantal van baksteen opgezette, gemetselde, individuele grafkelders. Sommige van deze kelders waren aan de binnenzijde voorzien van een beschildering. Het motief daarvan kon uiteenlopen van kruizen in verschillende vorm tot complete figuratieve voorstellingen. Vooral de laatste sluiten in opzet aan bij een vooral in middeleeuws Vlaanderen tot bloei gekomen gebruik – fraaie voorbeelden in Brugge (OLV kerk) en Aardenburg (St. Baafkerk) – maar de Dordtse schilderingen zijn wel eenvoudiger, ruwer in uitvoering. Graven uit de fasen II en III zullen ook door natuurstenen zerken afgedekt zijn geweest; verschillende fragmenten en twee complete stenen wijzen daarop. Eén van de stenen droeg de naam van Arnt Berck Janszoon, gestorven in 1553, een voordien onbekende telg uit een overigens zeer bekende Dordtse familie van die naam. Van de spaarzame grafvondsten dienen, wegens hun bijzonderheid, vermeld te worden: in een kindergrafje een ensemble van schrijffplankje, plak en roede – symbolen voor leren, vlijt en gedrag? –, voorts in een ander graf een hangertje van git, een zogenaamde azabache, in de vorm van een crucifix, en in nog weer andere enige Jacobschelpen ongetwijfeld als pelgrimsteken afkomstig uit Santiago de Compostella (Spanje).

De betrekkelijk snelle opeenvolging van de drie hoofdbouwfases werd kennelijk veroorzaakt door een permanente ruimtenood in de eerste eeuw van het kloosterbestaan. Deze kan een gevolg geweest zijn van het succes dat dit bedelordeklooster gekend heeft in de Dordtse stedelijke samenleving van de 13e en 14e eeuw. In zijn groei vormt het

Afb. 15. Dordrecht: Voorstraat, Minderbroedersklooster. A. Crucifix in zwart en rood, geschilderd op het kopsce einde van een gemetselde grafkelder. B. Bijgaven uit een kindergraf: plak, twijgjes (van een roede?) en schrijflankje. De lengte van de plak bedraagt ongeveer 40 cm, van schrijflankje en twijgjes ruim 20 cm. C. Hangertje van git in de vorm van een crucifix, en zogenaamde azabache. Gevonden in een graf. Lengte 36 mm, breedte 26 mm. D. Grafsteen van Arnt Berck († 1533). Het randschrift luidt: Int. jair./ons herē. m.cccccc. xxxij. dē. xi. dach decēbris. sterf/ Arnt. berck/ Jan. berck soen vā Emerick. bidt. voir. de. ziel. Foto ROB.

een afspiegeling van de ruimtelijke groei die de stad in deze tijd onderging. Lag fase I van het klooster als het ware ingeklemd tussen twee huisterpen van het oorspronkelijke veenontginningsdorp, fase II maakte reeds gebruik van het vrije achterterrein achter deze terpen en fase III voltooide het proces door met een groots concept achter- en voorterrein geheel te vullen. In de laatste fase moeten op het achterterrein in de richting van de Vriesestraat, dat is naar het noordoosten, tevens verschillende bedrijfsgebouwen ontstaan zijn, die uit historische bron bekend zijn, maar die door bestaande bebouwing niet opgegraven konden worden. Fase III heeft twee eeuwen, tot aan de opheffing in 1572, gefunctioneerd. Tijdens deze lange duur zijn tal van wijzigingen en toevoegingen aangebracht. Het is mogelijk dat fase III aanvankelijk zelfs gecombineerd

is geweest met een deel van fase II; zo zijn er aanwijzingen voor een gelijktijdig gebruik van de kerk uit fase III met de kloostergang en het hoofdgebouw uit fase II. Het ziet er derhalve naar uit dat fase III onderverdeeld zal moeten worden in een aantal subfasen. Voortgaand onderzoek zal hier echter meer gegevens voor dienen aan te dragen. Reden, waarom thans niet op deze nadere onderverdeling kan worden ingegaan. Na de opheffing van het klooster zijn enkele onderdelen voor verschillende doeleinden en met wisselende tijdsduur in gebruik gebleven. Een buitengewoon zwaar gemetseld bassin uit de 16e eeuw, dat in het kerkkoor werd aangetroffen, duidt op een bedrijfsmatig gebruik van het gesecculariseerde kerkgebouw. Welk bedrijf hier uitgeoefend werd, is echter nog onbekend. Vast staat dat de kerk werd afgebroken in 1578. Aan het eind van de 16e eeuw was korte tijd een bronsgieterij in het klooster gehuisvest; restanten daarvan zijn teruggevonden in de zuidoostelijke arm van de kloostergang. Het hoofdgebouw lijkt het langst in stand gebleven te zijn; het behoorde tot het Oude Mannenhuis dat van 1621 tot 1799 in een deel van de kloostergebouwen gevestigd was (Lips 1974, 455). Van het gehele complex is thans alleen nog het verlengde van de zuidoostelijke kloostergang over dat met een poort uitkomt op de Vriesestraat. Deze vormde de toegang tot het Oude Mannenhuis, zoals de bekroning van de boog nog steeds toont.

Restanten van de bebouwing die na het klooster verschenen is zijn over het gehele terrein aangetroffen. Het betreft het langzamerhand bekende conglomeraat van muren, vloeren, kelders, water- en beerputten behorende bij huizen uit de 16e tot 20e eeuw. Aangezien hierbij geen opzienbarende ontdekkingen zijn gedaan, kan met deze vermelding volstaan worden.

Waardevolle medewerking bij deze opgraving werd verleend door de afdeling Voorlichting van de gemeente Dordrecht, de Dienst van Openbare Werken en Stadsontwikkeling (afd. Verbetering Oudbouw), het Gemeentearchief en de eigenaar van het terrein J. Buytink. Het onderzoek werd mede mogelijk gemaakt door een aanzienlijke financiële bijdrage van het Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland.

Uitvoerenden vanwege de ROB: M. J. A. de Haan, H. Sarfatij, V. T. van Vilsteren.
Contactpersoon voor de gemeente Dordrecht: ir. A. te Kieffe.

ROB, Amersfoort

H. Sarfatij

Gorcum In een bouwput ten zuiden van de Krabsteeg kwam een zeer zware ca 9,30 m dikke ongeveer oost-west verlopende muur tevoorschijn. De muur was gemetseld met stenen van ca 25 x 5 x 12 cm, deze muur was nog tot een hoogte van ca. 3,50 m bewaard en rustte op een fundering van hout. Evenwijdig aan deze muur had op 2,5 m ten noorden daarvan een tweede ca 2,5 m dikke muur gelopen die nog in het profiel van de bouwput kon worden waargenomen. De muren maakten waarschijnlijk deel uit van het kasteel de Blauwe Toren.

's-Gravenhage: Nobelstraat (afb. 16). In het kader van de restauratie van het Nobelhuis vond een beperkt archeologisch onderzoek plaats (Kistemaker en Magendans 1984). De ondergrond bleek geheel verstoord. De gevonden funderingen gaven echter aanleiding tot een nader bouwhistorisch onderzoek. Hieruit kwam naar voren dat het Nobelhuis een samenvoeging is van twee aparte eenheden: een vroeg 16-eeuwse torenachtige structuur behorend bij het pand Nobelstraat 3, en een vanaf het eerste kwart van de 17e eeuw daaromheen gegroeid gebouw. Het zo ontstane, nu nog aanwezige achterhuis lag oorspronkelijk aan een open voorplein ("basse-cour"), een eind achter de rooilijn, en was een bijgebouw van het pand Nobelstraat 3. In het laatste kwart van de 17e eeuw werd op de "basse-cour" het huidige voorhuis aangebouwd.

Gemeente 's-Gravenhage, sectie archeologie

J. R. Magendans